

Taalgrensvorming in Zuid-Limburg

samenstelling Jan Segers

bron

J. Segers (red.), *Taalgrensvorming in Zuid-Limburg* (Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, Nr. 26). Hasselt 1983

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/sege010taal01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

Standaardtaal en streektaal - dialectgeografisch gezien*

Ludger Kremer, Antwerpen.

1. Inleiding

Sinds eeuwen bestaat er een coëxistentie van cultuurtaal en dialect, ook al is het pas in de laatste honderd of zelfs maar vijftig jaar tot een algemene, elke individuele taalgebruiker betreffende coëxistentie gekomen, die door de taalwetenschap met de term ‘diglossie’ wordt omschreven. Het naast elkaar bestaan van dialect en cultuurtaal is voor de taalwetenschap zelfs zo belangrijk dat het in de definitie van de taalvorm ‘dialect’ ingang heeft gevonden, zoals deze door Jan Goossens werd opgesteld: ‘Dialect is (...) het geheel van als plaatselijke wijze van uitdrukken geïntendeerde spreekwijzen van een plaatselijke groep in een taalgemeenschap, die in vergelijking met de andere op dezelfde plaats voorkomende spreekwijzen slechts door middel van een maximaal aantal regels uit het standaardtalige systeem kunnen worden beschreven’¹.

Coëxistentie van talen betekent taalcontact, en taalcontact heeft interferentie tot gevolg. Interferentie noemen wij het indringen van elementen van de ene taal(vorm) in de andere, elementen die als storend worden aangevoeld en aanvankelijk soms tot misverstand, minachting of hilariteit kunnen leiden. Heeft echter de taalgemeenschap een vreemd element geaccepteerd en in haar taalsysteem geïntegreerd, dan spreken we van transferentie².

Interferentievervalsingen kunnen binnen de dialectologie vanuit verschillende oogpunten bestudeerd worden³. Het optreden van interferentie gaat terug, zoals gezegd, op de coëxistentie van verschillende taalsystemen. De studie van de achtergrond van deze coëxistentie, van de situatief en sociaal bepaalde omstandigheden dus waaronder interferentie kan optreden, is één van de weinig onderzochte aspecten van de dialecten. Centraal staat hier de vraag: welke leden van een taalgemeenschap spreken in welke situatie dialect, en welke leden spreken in welke situatie standaardtaal? Zowel voor het Nederlandse als voor het Duitse taalgebied - en daartoe moet ik me hier beperken - beschikken we op dit terrein nauwelijks over resultaten van onderzoek; ik kan daarom niet meer dan terloops op dit punt ingaan.

Ook een ander aspect van standaardtaal-interferentie, namelijk het in hogere of mindere mate voorkomen van interferentie in verschillende, situatief en sociaal bepaalde variabelen van een dialect, de graad van dialecticiteit dus, is zo goed als niet onderzocht. Wij moeten ons daarom beperken tot een bespreking van transferentie-verschijnselen, welke in dialectale structuur-inventarissen ingang hebben gevonden, die zo dicht mogelijk bij de ideale dialect-competentie van elke plaats staan. Het gaat hier dus om een realisatie-type van het dialect dat geïntendeerd is voor communicatie in niet-openbare, niet-formele situaties. Tussenvormen van standaardtaal en dialect die als geïntendeerde standaardtaal of omgangstaal kunnen worden bekeken vallen niet in ons domein: zij zouden een alternatief onderwerp vormen.

2. Dialectverandering

Voordat ik het over dialectverandering onder invloed van de standaardtaal heb, wil ik nog opmerken dat verandering ook plaats zou vinden zonder deze invloed. Met Walter Henzen⁴ mogen we spreken van primaire of individuele oorzaken van taalverandering. We vinden hier het hele gamma van processen die met termen als contaminatie, assimilatie en dissimilatie, analogie, accentuering en dgl. worden omschreven⁵, en waarvan de drijfveren van verschillende aard kunnen zijn. We mogen ook niet vergeten, dat er een dialectimmanente neiging tot systeemverandering bestaat. Internlinguïstische factoren tot systeemverandering zijn terug te vinden in de fonologische, maar ook in de lexicale structuren van de dialecten⁶.

Taalverandering kan zich ook voordoen in een vorm die we object-verlies zouden kunnen noemen: als gevolg van de technologische evolutie geraken steeds weer voorwerpen buiten gebruik, en met het object verdwijnt dan ook dikwijls de benaming ervan, tenzij ze op iets anders wordt overgedragen. Deze verandering betreft uitsluitend de woordenschat; vooral bij de vaktalen is dit in hoge mate het geval. Deze soorten van dialectverandering blijven bij de volgende overwegingen buiten beschouwing. Wij zullen ons dus uitsluitend bezig houden met die veranderingen die volgens Henzen terug gaan op secundaire of sociale factoren, veranderingen die van het begin af aan op de standaardtaal gericht zijn. Hij noemt dit proces de ‘Massenvorgang der Einwirkung von Hochsprache auf die Mundart’⁷.

3. Standaardtalige interferentie

3.1. Onderzoekers en methoden

Eén van de grondleggers van de Duitse dialectologie, Philipp Wegener, heeft reeds in 1880 geprobeerd de aandacht van zijn mede-taalkundigen te richten op het probleem van de standaardtalige invloed op de streektalen: ‘Sind die dialecte ein der schriftsprache anheimgegebenes opfer, ein opject, das bei steter beeinflussung durch die sprache des höheren culturlebens einer steten umwandlung ausgesetzt ist, so hat die wissenschaft ihr augenmerk zu richten auf die fragen:

- 1) wie weit hat sich dieser umwandlungsprocess vollzogen,
- 2) in welchen bahnen schreitet die umwandlung vor?’⁸

Ik hoop in de loop van mijn uiteenzetting op deze vragen een -ook al is het maar voorlopig - antwoord te kunnen geven.

De dialectologen van zijn tijd zijn op Wegeners eisen niet of maar weinig ingegaan en hebben zich liever met het onderzoek van de - wat zij dachten - ‘zuivere’, niet door standaard-of omgangstaal aangetaste dialecten bezig gehouden. Het heeft dan nog zowat vijftig jaar geduurd eer dialectologen deze problematiek hebben bestudeerd, Voor de jaren twintig en dertig van deze eeuw zijn vooral de namen van Ferdinand Wrede, Theodor Frings, Adolf Bach, Friedrich Maurer, Walter Henzen en enkele van hun leerlingen te noemen; sedert de jaren zestig hebben vooral Arne Spenter en Friedhelm Debus op dit terrein onderzoek verricht.⁹

De meest geschikte methode om veranderingen door de invloed van de standaardtaal in de dialecten te bestuderen is de diachrone vergelijking van twee of meer synchrone dialectopnamen, b.v. een kaart die op grond van gegevens uit 1880 is getekend met een kaart die in 1980 is ontstaan¹⁰. Voor het Nederlandse taalgebied heeft men onlangs een dergelijke onderneming uitgevoerd en de voorlopige resultaten gepubliceerd in de bundel ‘Taalverandering in Nederlandse dialekten. Honderd jaar dialektvragenlijsten 1879-1979’¹¹; voor een deel van het Nederlandse en het Duitse taalgebied kan ik naar eigen onderzoek verwijzen¹². Het is echter ook mogelijk met behulp van de dialectgeografische interpretatiemethode op grond van maar één synchroon kaartbeeld standaardtalige invloed te ontleden¹³.

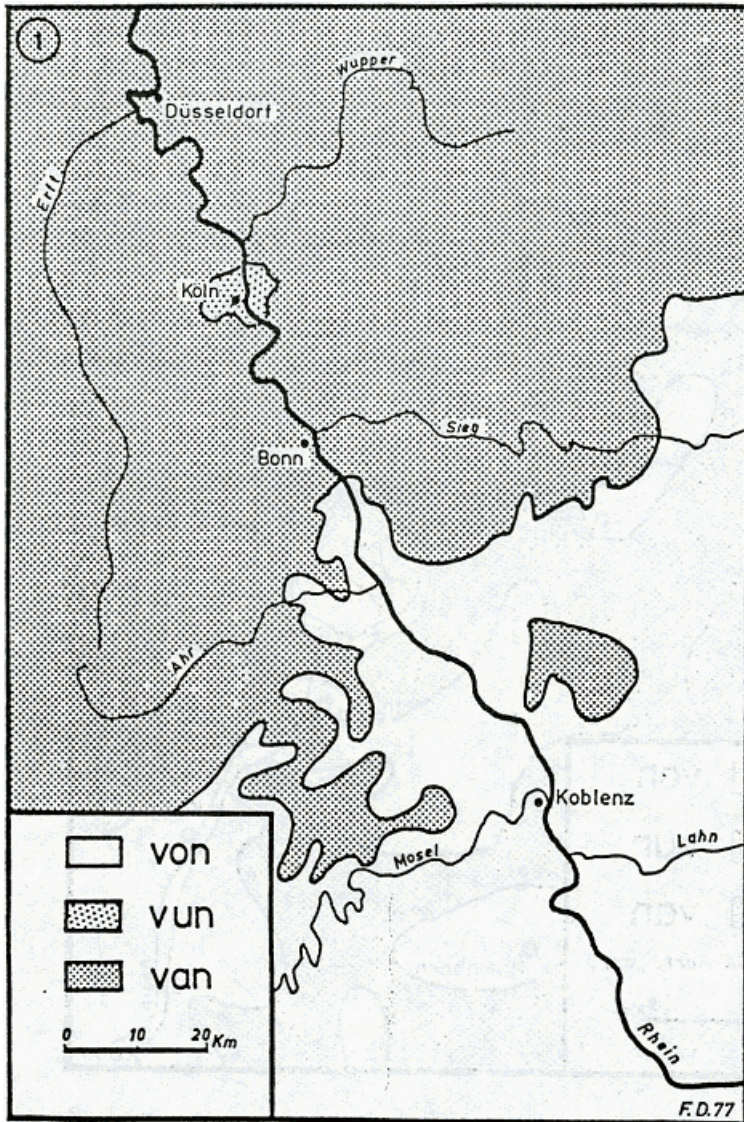
3.2. Horizontale verandering

Zowel bij de éne als bij de andere methode is in het totnogtoe verrichte onderzoek gebleken dat de invloed van de standaardtaal op het kaartbeeld in principe niet hoeft te verschillen van de invloed die de dialecten onderling op elkaar kunnen uitoefenen. Daarbij moeten we echter in het oog houden dat in de meeste gevallen met materiaal gewerkt werd dat vóór of niet lang ná de Tweede Wereldoorlog werd verzameld, materiaal dus, dat van informanten afkomstig is die in hun alledaags leven nog betrekkelijk sterk met het dialect en betrekkelijk weinig met de standaardtaal te maken hadden. Op het kaartbeeld van onze grote taalatlanten, zoals de TNZN of de DSA en de DWA vallen elementen, die aan de standaardtaal ontleend zijn, vooral in het oog in de buurt van grote steden of in gebieden, die aan dialecten grenzen die tamelijk dicht bij de standaardtaal staan en het element in kwestie aan de standaardtaal hebben geschonken. Om met het laatste type te beginnen: goede voorbeelden ervan zijn de Rijnvallei, vooral bekend door de ‘Rheinische Fächer’, de ‘Ostfälische Treppenlandschaft’ en de ‘Berliner Trichter’¹⁴.

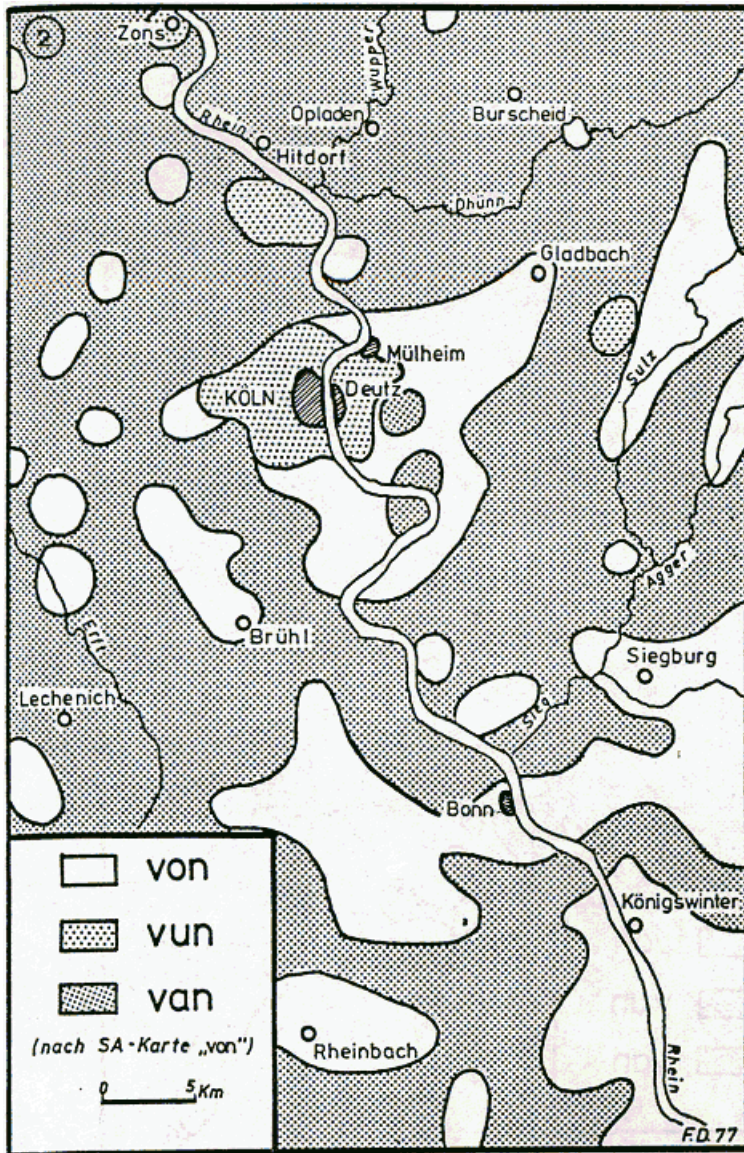
In deze gevallen hebben zich zuidelijke vormen naar het noorden kunnen uitbreiden omdat zij hun meerwaarde hebben ontleend aan het feit dat zij niet alleen in de zuidelijke (hier: Middenduitse) dialecten voorkomen maar eveneens in de standaardtaal.

Een voorbeeld uit Nederland: Jo Daan heeft door vergelijking van modern en oud (de taal van emigranten) taal materiaal uit de Hoge Veluwe laten zien hoe de ook in het A.N. voorkomende meervouduitgang van werkwoorden op -en het wint op de ‘Saksische’ uitgang op -et¹⁵. Het doordringen van standaardtalige vormen langs een belangrijke verkeersas, de Rijnvallei, blijkt duidelijk uit het voorbeeld ‘von’, dat ik aan een opstel van Debus ontleen¹⁶.

Dit woord verschijnt op kaart 1, die op Theodor Frings teruggaat¹⁷, met een trechter in de richting van Bonn, en in Keulen en omgeving in de stadsdialectische vorm vun. Debus¹⁸ heeft op kaart 2 de gegevens voor de omgeving van Keulen gedetailleerder uitgewerkt dan Frings en heeft laten zien, dat de uitbreiding van standaardtalige vormen niet alleen gebeurt door een pure trechervorming, die hier bij Königswinter eindigt, maar ook door eilandvorming in de omgeving van stedelijke centra. Dergelijke eilanden zijn op deze kaart vooral ontstaan rond Keulen en Bonn, maar ook rond kleinere steden zoals Brühl, Rheinbach en Siegburg. Zij zullen

KAART 1

KAART 2

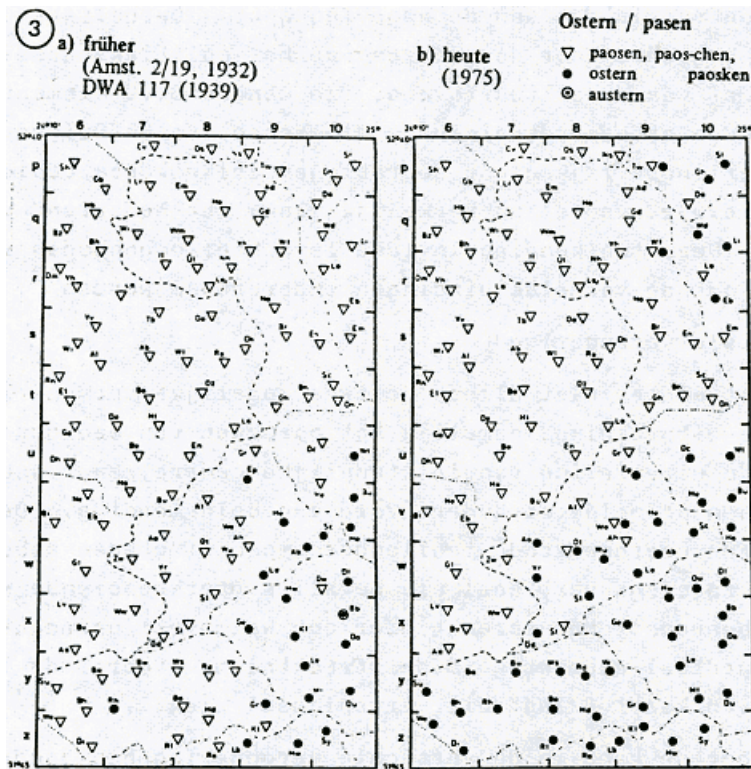
uiteindelijk met de punt van de trechter samensmelten en deze verlengen. Ook de ‘Berliner Trichter’ dankt zijn ontstaan aan een soortgelijk proces.

Kaart 2 geeft ook een goede illustratie van het tweede horizontale uitbreidingstype, dat ik daarnet heb besproken, namelijk de verspreiding van standaardtalige elementen door de bemiddeling van grote steden. Zij ontwikkelen als smeltkroes van een uiterst heterogeen samengestelde bevolking óf compromisvormen zoals vun (in Keulen) óf nemen het standaardtaal-element ongewijzigd over en geven hun versie dan aan de omgeving door. Dergelijke uitstraling wordt begrensd door de grenzen van het politieke territorium in kwestie of van de cultuuruimte. Zo konden b.v. elementen uit de Nederlandse standaardtaal in de dialecten aan de Duitse kant van de Nederlandse rijksgrens doordringen zolang deze gebieden cultureel, d.w.z. vooral op kerkelijk vlak, met Nederland verbonden waren. Deze taalkundige invloed is echter opgehouden vanaf het moment dat de vermelde bindingen onderbroken werden¹⁹.

3.3. Verticale verandering

Kaart 2 laat echter niet alleen de twee mogelijke vormen zien van horizontale uitbreiding, namelijk het oprukken van een gesloten gebied en de uitstraling vanuit stedelijke centra, maar suggereert ook reeds een principiële andere vorm van beïnvloeding. Deze is niet meer aan overheersende taallandschappen of steden gebonden maar daalt zagezegd verticaal uit de alles-overkoepelende standaardtaal naar beneden. Men spreekt hier ook wel over ‘parachutering’ van standaardtaal-elementen in de streektalen. Vooral de linkerbovenhoek van kaart 2 laat dit verschijnsel zien.

Het ligt voor de hand in de verticale verandering een jongere vorm te zien dan in de horizontale. Bij de horizontale zou men streng genomen pas van een standaardtalige invloed kunnen spreken vanaf het tijdstip waarop de standaardtaal zodanig is geïnstitutionaliseerd dat ze door de individuele dialectspreker, zij het ook onbewust, als prestigeform erkend wordt. In vroegere stadia zouden we alleen van het oprukken van dialectische vormen kunnen spreken, ook al komen deze (toevallig) overeen met een niet ver doorgedrongen standaard- of schrijftaal. Voor de ‘Rheinische Fächer’ en de ‘Ostfälische Treppenlandschaft’ geldt dit nog in sterke mate. Verticale verandering veronderstelt dus een ver gevorderde toestand

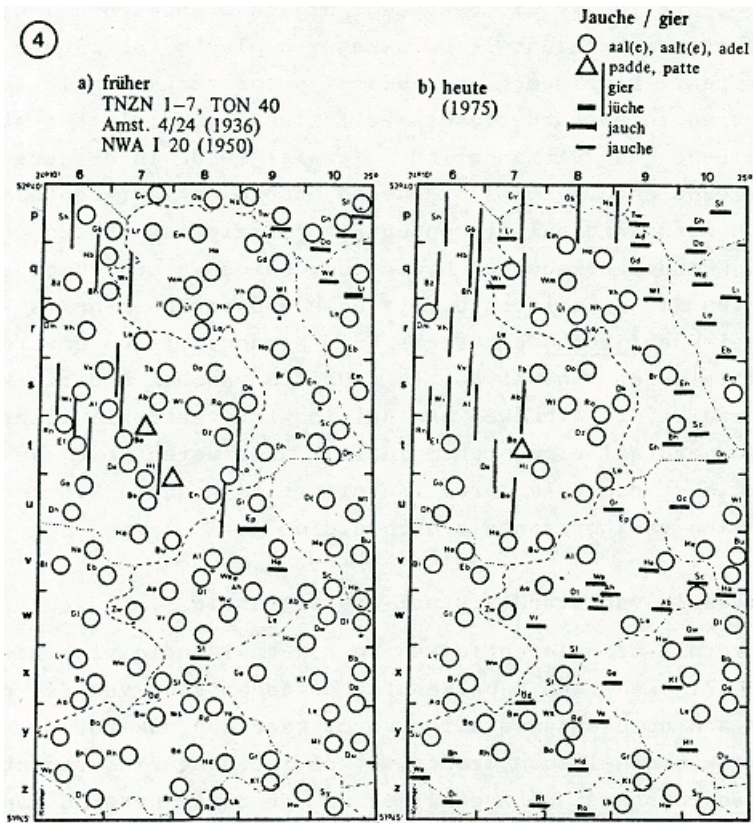
KAART 3

van tweetaligheid, die zich in het samentreffen van standaardtaal en dialect tot een functioneel en situationeel vastgelegde vorm vanttweetaligheid, tot diglossie heeft ontwikkeld. Het optreden van verticale verandering zal dus afhangen van de vordering van het standardisatieproces, en ze zal van regio tot regio, maar ook van woord tot woord verschillen.

Wij zien b.v. op kaart 2, die berust op materiaal dat rond 1880 werd verzameld, reeds zoiets als parachutering, terwijl we op kaart 3a, die getekend is op grond van materiaal uit 1939, en op kaart 3b, die in 1975 is ontstaan, bij de standaardtaalvorm ostern nog het streng horizontale oprukken van plaats tot plaats kunnen constateren. Deze kaart, die uit mijn onderzoek van lexicale verandering in Oostnederlands-Westfaalse grensdialecten stamt²⁰, is overigens geen uitzondering. Terwijl reeds in de jaren zestig verscheidene onderzoekers²¹ gemeend hebben dat horizontale uitbreiding van standaardtaal-elementen het normale zou worden, geldt dit voor mijn onderzoeksgebied nog niet; beidenvormen komen voor. De kaarten 4a en 4b laten b.v. zien hoe parachutering van de standaardtaal-vorm jauche omstreeks 1950 begonnen is en omstreeks 1975 bijna alle delen van het Duitse gedeelte van het onderzoeksgebied heeft bereikt²². Alhoewel een neiging tot verticale uitbreiding van standaardtaal-elementen duidelijk naar voren komt, vertonen toch nog meer dan twee derde van mijn ruim honderd kaarten verschijnselen van horizontale uitbreiding²³.

3.4. Niveau's van standaardtaal-transferentie

Standaardtaal-transferentie kan op elk taalkundig vlak bestudeerd worden. Zij kan zich beperken tot de aanpassing van één of meer fonemen aan de standaardtalige vorm, maar kan ook tot de vervanging van hele woorden leiden, zelfs tot de introducering van standaardtalige woordgroepen en zegswijzen en tot de aanpassing van dialectale zinsstructuren aan die van de standaardtaal. Waar een dialectwoord reeds tamelijk dicht bij de standaardvorm staat beperkt zich de verandering meestal tot één of twee fonemen. Zo vinden wij b.v. in Westmunsterland dikwijls gevallen van Nederduitse (Nd.) woorden die door de toepassing van de regels van de tweede klankverschuiving tot Hoogduitse (Hd.) worden veranderd.:

KAART 4

- (1) Nd. ettik > Hd. essig (t > s, k > ch)

Andere gevallen van klankverandering zijn b.v.:

- (2) Nd. narwe > Hd. narbe (w > b)
 (3) Nd. lucht > Hd. luft (cht > ft)
 (4) Nd. erdbeese > Hd. erdbeere (s > r; wet van Verner)
 (5) Nd. schnigge > Hd. schnecke (sth. > niet sth.)
 (6) Nd. eggel > Hd. igel (vocaal-rekking met palatalisering)
 (7) Nd. ümmer > Hd. immer (ontronding)
 (8) Nd. forsch > Hd. frosch (metathesis)
 (9) Nd. kwam > Hd. kam (w-uitval en rekking van stamvocaal)

Deze veranderingen treden echter niet systematisch op, maar zijn alleen in losse woorden te constateren. In enkele gevallen kunnen wij echter ook systematische vernieuwing vaststellen: zo wordt anlautend <g-> hedentendage meestal niet meer als een stemloze spirans (ç), maar als stemhebbende explosief <g> uitgesproken. Een ander geval: anlautend <sch-> wordt niet meer als [sç] uitgesproken zoals in het Nederlands, maar wordt [ʃ] zoals in het Hoogduits.

Ook de morfologie wordt door standaardtaal-interferentie betroffen. Zo is b.v. de vorm

(10a) wi bünt ‘wir sind’

onder invloed van het Hoogduits naar de vorm

(10b) wi sünd

aan het veranderen. We kunnen dit echter evengoed als de klank-aanpassing in een enkel woord beschouwen. Systeem-ingrijpend wordt daarentegen standaardtaal-invloed, als b.v. in bepaalde delen van Oost-Nederland bestaande woordvormingsregels doorbroken worden: zo zouden daar samenstellingen bestaande uit twee zelfstandige naamwoorden geen tussenklank mogen hebben, b.v.

(11a) doefhok ‘duivenhok’.

Onder invloed van het A.N. wordt op verschillende plaatsen in dit gebied reeds

(11b) doevenhok

opgegeven²⁴.

Het sterkst wordt echter de woordenschat van de dialecten door standaardtaal-interferentie aangetast, omdat deze minder vaste

structuren vertoont dan de overige taalelementen. Ik volsta met één voorbeeld:

(12) dial. löning > stt. spatz ‘Spatz, Sperling, mus’

Bij mijn onderzoek naar lexicale verandering in Oost-Nederland/ Westfalen is gebleken dat bepaalde onderdelen van het lexicon zich meer daartoe lenen dan andere. Zo zijn b.v. meer dan andere groepen de benamingen van vogels, insecten en kleine diersoorten gewijzigd geworden, misschien als gevolg van het biologie-onderwijs op school, dat de leerlingen alleen nog met de standaardtaal-benamingen vertrouwd maakt, maar zeker ook als gevolg van een levenswijze die zelfs plattelands-kinderen minder dan vroeger met de natuur in aanraking brengt. Standaardtaal-woorden worden niet altijd ongedeed overgenomen, soms worden zij wel eens in hun klankvorm gedeeltelijk of helemaal aan dialectische structuren aangepast, en soms doet zich de invloed van boven alleen in de vorm van een leenvertaling gelden²⁵.

De aanpassing van dialectische zinsstructuren aan die van de standaardtaal is, zoals überhaupt de syntaxis van de dialecten, weinig onderzocht. Natuurlijk is ook hier invloed van de gesproken standaardtaal te bespeuren, en bij geschreven dialect is de invloed van de algemene schrijftaal zelfs overduidelijk. Ik wil volstaan met één voorbeeld (uit westelijk Westfalen). De constructie van de zin

(13a) Dat heff he nich wollen betalen,

die met de volgorde van de Nederlandse zin, ‘Dat heeft hij niet willen betalen,’ overeenkomt, is hedentendage niet meer gebruikelijk. Men volgt nu het Hoogduitse voorbeeld ‘Das hat er nicht bezahlen wollen’ en zegt dus:

(13b) Dat heff he nich betalen wollen.

3.5. De integratie van moderne cultuurwoorden

Inleidend heb ik er reeds op gewezen dat taalverandering, met name lexicale verandering, ten dele veroorzaakt wordt door object-verlies, d.w.z. als gevolg van het verdwijnen van voorwerpen. Dit proces leidt tot een vermindering van de specifiek locale of regionale elementen van een dialectische woordenschat. Daar tegenover staat een bestendige opvulling van het lexicon door de integratie van moderne cultuurwoorden. Deze zijn meestal gebonden aan technische producten, aan hedendaagse instellingen op politiek en maatschappelijk vlak, of aan andere moderne ‘verworvenheden’.

De integratie van moderne cultuurwoorden kan op drieërlei wijze gebeuren:

- 1) door volledige transferentie,
- 2) door partiële transferentie,
- 3) door leenvorming ('Lehnschöpfung') en leenbetekenis ('Lehnbedeutung').

Volledige transferentie is hedentendage de meest voorkomende vorm van integratie. Het standaardtalige woord wordt onveranderd overgenomen of maar in die graad aan de fonologische structuur van het dialect aangepast die ook voorkomt bij de regionale omgangstaal die als standaardtaal is geïntendeerd. Een voorbeeld:

(14) stt. Wasserleitung > dial. wasserleitunk 'waterleiding'

Partiële transferentie betekent de vervanging van onderdelen van een standaardtaal-woord door dialectische vormen, b.v. de vertaling van het grondwoord van een samengesteld naamwoord naar het dialect. Een voorbeeld:

(15) stt. Mülleimer > dial. müllemmer 'vuilnisemmer'.

Onder deze rubriek behoort ook de leenvertaling ('Lehnübersetzung' en 'Lehnübertragung') omdat woordvormingsmodel en motivatie van de standaardtalige vorm worden overgedragen.

Voorbeelden:

(16a) stt. Zaunkönig > dial. tuunkönning 'winterkoning'

(16b) stt. Zeitung > dial. tietunk 'krant'

Volledige en partiële integratie vormen samen bijna 90% van de door mij onderzochte gevallen in het Oostnederlands-Westfaalse grondgebied.

Het ontstaan van leenvorming ('Lehnschöpfung') en leenbetekenis ('Lehnbedeutung') betekent een vrij onafhankelijk reageren van de ontvangende taalvorm op de gevende. Die onafhankelijkheid hebben de dialecten in toenemende mate verloren, zodat we deze vorm van integratie nauwelijks nog tegenkomen. Als voorbeelden zou ik uit eigen onderzoek alleen kunnen noemen:

(17a) stt. Taschenlampe > dial. flip 'zaklamp (leenvorming)

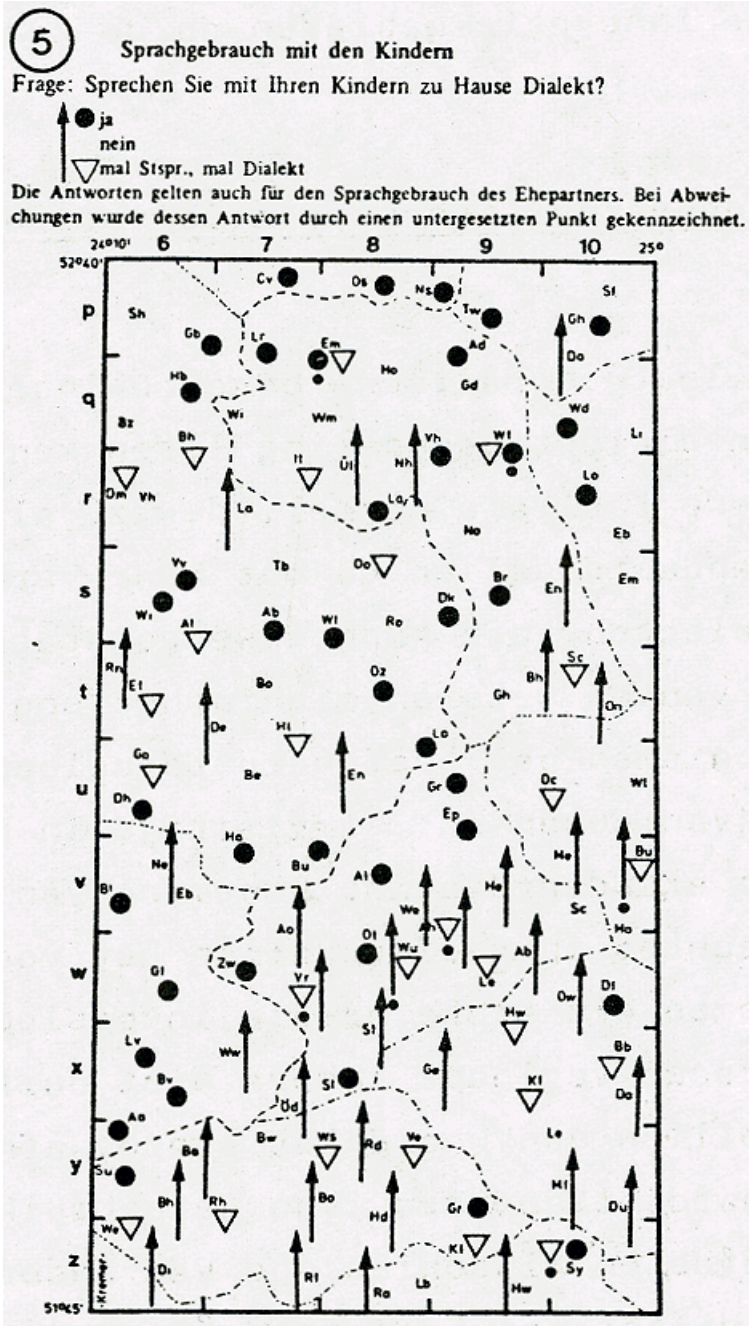
(17b) stt. (Wasserhahn) > dial. (water)kraan (leenbetekenis)

Bij het onderzoek van de integratie van moderne cultuurwoorden in de dialecten valt duidelijk een afnemend assimilatievermogen van de dialecten in het oog, als we de laatste honderd jaar bekijken. Uit mijn onderzoek is b.v. gebleken dat bij woorden die vóór 1900 werden geïntegreerd nog in ruime mate leenvertaling en regionale verschillen in de integratiewijze voorkomen. In de groep van woorden die tussen 1900 en 1945 in omloop zijn gekomen neemt het aandeel van ongewijzigde transferentie in sterke mate toe, en regionale verschillen nemen af. Bij woorden die ná de Tweede Wereldoorlog zijn opgekomen overweegt de uniforme ongewijzigde integratie van het standaardtaal-element in het dialect.

3.6. Regionale differentiatie

Voor horizontale verandering, verticale verandering en voor de integratie van moderne cultuurwoorden geldt ten opzichte van regionale verschillen in de intensiteit van deze standaardtaal-invloed, wat reeds in verband met de bespreking van kaart 1 en kaart 2 duidelijk werd: regionale differentiatie is afhankelijk van de socio-economische structuren, die een bepaald taallandschap vertoont. De noordwaarts oprukkende trechter in de Rijnvallei rukt dáárom precies door de Rijnvallei op omdat hier zeer belangrijke verkeerswegen, sterke industrialisatie en grote en middelgrote steden, die een bijna niet onderbroken agglomeratie vormen, samentreffen. Verkeer, industrialisatie en verstedelijking hebben tot gevolg de teruggang van dialectgebruik en dialecticiteit, en het ontstaan van stadsdialecten en van omgangstalen, die aan de standaardtaal georiënteerd zijn. Hetzelfde geldt voor het platteland in de nabijheid van dergelijke agglomeraties met dien verstande dat deze ontwikkelingen daar nog in een minder ver gevorderd stadium verkeren.

Deze interdependentie van socio-economische achtergrond, dialectgebruik en standaardtaal-transferentie wil ik nog even toelichten aan de hand van kaart 3 en kaart 4. De grondkaart eindigt in het zuiden ongeveer 20 km ten noorden van het Roergebied. De oostelijke begrenzing van de kaart ligt dicht bij een zeer belangrijke verkeersverbinding (autowegen, spoor- en waterwegen) tussen het Roergebied en Noord-Duitsland. Tot op de hoogte van het vak U is de bevolking, wat arbeidsplaatsen en inkoopgelegenheid betreft, sterk op het Roergebied of op de stad Munster georiënteerd, en

KAART 5

in hetzelfde gebied liggen ook sterk gefrekwenteerde recreatie-voorzieningen voor de bevolking van het Roergebied.

Het gevolg is dat in deze zone het dialectgebruik sterker terugloopt dan verder noordwaarts, zoals te zien is uit kaart 5. Ik heb hier de antwoorden op een vraag naar het dialectgebruik tussen mijn informanten en hun kinderen in beeld gebracht. Daaruit blijkt dat vooral in de zuidoosthoek van de kaart tot op de hoogte van vak u de ouders in de omgang met hun kinderen de standaardtaal gebruiken i.p.v. het dialect. De samenhang tussen toenemend standaard-taalgebruik en standaardtalige interferentie wordt duidelijk als men deze kaart met de innovatie-gebieden op de kaarten 3 en 4 vergelijkt.

4. Gevolgen van standaardtaal-transferentie voor de taal als diasysteem.

We hebben in deze dialectgeografische beschouwingen de standaardtaal als de motor van dialectverandering leren kennen. Als we nu onze blik richten op de taal als geheel, d.w.z. als diasysteem bestaande uit een standaardtaal en de met haar verwante en door haar overkoepelde dialecten, dan kunnen we constateren, dat er een sterke achteruitgang van de heteronymie in het oog valt, d.w.z. dat het aantal heteroniemen per trefwoord terugloopt. Deze trend zal vermoedelijk blijven duren en mettertijd in principe tot maar één, namelijk de standaardtalige benaming van een object leiden. Waarschijnlijker is echter in veel gevallen het voortbestaan van maar enkele heteroniemen die grote areale in beslag nemen²⁶.

Het standardisatie-proces verloopt immers niet uniform, maar vertoont grote verschillen van woord tot woord, afhankelijk van de afstand tot de standaardtalige vorm, van de gebruiksfrekwentie, van de emotionele waarde en misschien nog van andere factoren. Deze ontwikkeling leidt tot een toenemende congruentie van de standaardtalige woordenschat met dialectische lexica.

Standaardtalige transferentie heeft ook een ernstig gevolg voor het voortbestaan van het continentaal-westgermaanse diasysteem, d.w.z. voor de geleidelijke overgang van de Nederlandse naar de Duitse dialecten. Als we er van uitgaan dat in toenemende mate niet alleen in de woordenschat maar ook op fonologisch, morfologisch en syntactisch vlak standaardtalige vormen worden overgenomen dan zullen we binnenkort - of nu reeds? - een breuklijn kunnen consta-

teren tussen Nederlandse en Duitse dialecten die identiek is met de grens tussen de Nederlandse en de Duitse standaardtaal, en daarmee met de staatsgrens²⁷.

Bibliografie

- Bach, A. (1969): Deutsche Mundartforschung. Ihre Wege, Ergebnisse und Aufgaben. 3. Aufl., Heidelberg.
- Daan, J. (1971): Verschuiven van isoglossen. In: *Taal en Tongval*, 23, p. 77-79.
- Debus, F. (1962): Zwischen Mundart und Hochsprache. Ein Beitrag zur Stadtsprache-Stadtmundart und Umgangssprache. In: *Zeitschrift für Mundartforschung*, 29, p. 1-43.
- Debus, F. (1963): Stadtsprachliche Ausstrahlung und Sprachbewegung gegen Ende des 19. Jahrhunderts. Dargestellt am mittleren Rhein-und unteren Maingebiet nach Karten des Deutschen Sprachatlas (mit 24 Karten). In: *Jahrbuch des Marburger Universitätsbundes*, p. 17-67.
- Debus, F. (1963/64): Sprachbewegung am Beispiel wortgeographischer Erscheinungen. In: *Zeitschrift für Mundartforschung*, 30, p. 351-363.
- Eichhoff, J. (1977/78): Wortatlas der deutschen Umgangssprachen. 2 Bde, Bern.
- Gerritsen, M. (ed.) (1979): *Taalverandering in Nederlandse dialecten. Honderd jaar dialectvragenlijsten 1879-1979*. Muiderberg.
- Goossens, J. (1969): *Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse*. Heidelberg.
- Goossens, J. (1974): Die Erforschung der niederdeutschen Dialekte. In: *Niederdeutsches Jahrbuch*, 97, p. 61-77.
- Goossens, J. (1977): Wat is dialectologie? In: B.T. Tervoort (ed.): *Wetenschap en taal*, Muiderberg.
- Henzen, W. (1954): *Schriftsprache und Mundarten. Ein Überblick über ihr Verhältnis und ihre Zwischenstufen im Deutschen*. 2. neu bearb. Aufl., Bern.
- Kremer, L. (1975): Niederländische Transferenz im Lexikon westfälischer Grenzdialekte. In: *Niederdeutsches Wort*, 15, P. 60-84.
- Kremer, L. (1977): Standaardtaal-interferenties in de woordgeografie aan weerskanten van de Nederlandse oostgrens. In: *Taal en Tongval*, 30, p. 143-175.
- Kremer, L. (1978): *Sprache und Geschichte im westfälisch-niederländischen Grenzraum. Ein Abriss der sprach- und kulturhistorische Wechselbeziehungen*. Vreden.
- Kremer, L. (1979): *Grenzmundarten und Mundartgrenzen. Untersuchungen zur wortgeographischen Funktion der Staatsgrenze im ostniederländisch-westfälischen Grenzgebiet*. 2 Bde, Köln, Wien.
- Kremer, L. (1983): Standaardtaal-transferentie en de definitie van Nederlandse en Duitse dialecten. In: *Feestbundel G. Jo Steenbergen*, Leuven (verschijnt binnenkort).
- Lüllwitz, B. (1969/70): Versuch zu einer Systematik lingualer Kontaktphänomene. In: *Germanistische Linguistik*, 1, P. 641-695.
- Nail, N. (1972): Untersuchungen zum Mundart-Lexikon jugendlicher Sprecher. In: *Germanistische Linguistik*, 3, p. 3-73.
- Morshuis, H.H.A. (1978): Samenstellingen bestaande uit twee zelfstandige naamwoorden in Noord-Oost-Nederland. In: *Driem. Bladen*, 30; p. 1-17.
- Wegener, P. (1880): über deutsche Dialectforschung. In: *Zeitschrift für Deutsche Philologie*, 11, p. 450-480.

Eindnoten:

- * Licht gewijzigde en met voetnoten voorziene tekst van een lezing gehouden op 3 november 1982 tijdens het 8ste congres van de Vereniging voor Limburgse dialect- en naamkunde te Heerlen.
- 1 Goossens 1977: 181 v.
- 2 Lüllwitz 1969/70: 646 vv.
- 3 Goossens 1974: 64 v.
- 4 Henzen 1954: 180.
- 5 Henzen 1954: 163 vv.
- 6 cfr. Goossens 1969.
- 7 Henzen 1954: 180.
- 8 Wegener 1880: 464.
- 9 voor een uitgebreid overzicht cfr. Debus 1978: 366 vv.
- 10 cfr. b.v. Debus 1963/64, Daan 1971.
- 11 Gerritsen 1979.
- 12 Kremer 1979.
- 13 cfr. b.v. Debus 1963.
- 14 cfr. Bach 1969: 105 v., 145 v.
- 15 Daan 1971.
- 16 Debus 1978.
- 17 cfr. Debus 1978: 386 v.
- 18 cfr. Debus 1978: 388 v.
- 19 cfr. Kremer 1975 en 1978.
- 20 Kremer 1979: II, 218.
- 21 Debus 1962, Nail 1969.
- 22 Kremer 1979: II, 194.
- 23 cfr. Kremer 1979: I, 176 vv.
- 24 Morshuis 1978: kaart 2.
- 25 cfr. Kremer 1979: II, 197 v.
- 26 cfr. de ontwikkeling binnen de omgangstalen zoals deze zichtbaar wordt op de kaarten van Eichhoff 1977/78.
- 27 Deze ontwikkeling heeft ook gevolgen voor de definitie van Nederlandse en Duitse dialecten. Voor een uitgebreide discussie van dit probleem zie Kremer 1983. Cfr. ook Kremer 1979: I, 216 v.

Taalwisseling in de Zuidlimburgse toponymie van de late prehistorie tot in de Karolingische tijd

[door M. Gijseling].

De Zuidlimburgse toponymie wordt allereerst gekenmerkt door een groot aantal namen uit de prehistorische substraattaal. Deze vertonen vooral in Haspengouw een sterke concentratie. Het vaststellen van hun precieze etymologie is van belang niet alleen voor de studie van de substraattaal, doch evenzeer voor die van de daaropvolgende germanisering en romanisering. Het meest geschikte criterium hiervoor vormt immers de Germaanse of Romaanse fonetische evolutie in vooraf bestaande namen. Het vaststellen van de fonetische uitgangsvorm is dan ook een absolute vereiste.

Een eerste grote groep prehistorische namen vormen de waternamen. Vaak leven deze alleen in nederzettingnamen voort.

Voorbeelden zijn:

Apinā > Epen, Witter (1041 Apine): ap- ‘vuurkleurig’?

Ambheiā > Ambie (1157 Ambeia): abh- met nasaal infix ‘vuurkleurig’?

Ambhuriā > Emmeren, Hoepertingen (784-91 kopie 10de Amburnia).

Ambhur amā > in nederzettingsnaam Ambhuramōs Amburamas Eben (± 1131 Embormes)

Bherustamā in nederzettingsnaam Bherustamion > Brustem (1114 kopie midden 12de Brustemia, 1161 de Brustemio, 1176 Brostemme): bher- ‘vuurkleurig, bruin’.

Bheruwini > Berwinne (1216 Beruwini, Berwin).

Bhalisiā > Bilzen (980 Belisia): bhal- ‘glanzend, wit.’

Palamā in nederzettingsnaam Palamion > Velm (784-91 kopie 10de Falmio): pal- ‘glanzend, vaal.’

Palaniā > Poloniā > Veulen = Fologne (1174 Folon, 1186 kopie ± 1700 Folonia).

Peurā > Pūrā > Voer, waaraan Pūrōn > 's-Gravenvoeren = Fouron-le-Comte (966 kopie ± 1191 Furon): peur- ‘vuurkleurig, vurig.’

Bijrivier Purisā > Veurs.

Tapinis > Topinis > Teuven (720 kopie 13de Tofinum): tap- ‘vuurkleurig, glanzend.’

Kanakiōn > Eis (1193 Hanzon): kan- ‘glanzend’.

Kandhā, Kandhawiā > Kanne (1088 kopie 13de Canna, 1158 Canaphia).

Ghalā > Gholā > Geul (1196 Gola): ghal- ‘glanzend’.

Ghalapā > Gulp, waaraan Ghalapion > Gholopion > Gulpen (12de Golopia).

Ghalaminā > Gelmen = Jamine (966 kopie ± 1191 Galmina).
Ghalanis > Geleen (1148 Glene).
Ghalandhilā > Gelinden (984 kopie ± 1088 Gledela).
Gharasamā in nederzettingsnaam Gharasamitōs > Gorsem (1064 Grusmithis).
Kalisā > Kelsbeek: kal- ‘glanzend’.
Karikā > Herk (980 Harcha): kar- ‘glanzend’.
Karikisā > Heks (± 1195 Hexe).
Karitanā > Herten NL (1182 Hertena).
Karewitis in nederzettingsnaam Karewition > Rutten = Russon (947 Hreotio, 1146 Riweceuns).
Kisindhriā > 784-91 kopie 10de Cisindria, te Sint-Truiden: kei-s-: ‘vuurkleurig, helder’.
Skinā in nederzettingsnaam Skinion > Schinnen (1148 Schinne) en Schin-op-Geul (1152 Schinna): skei-n- ‘glanzend’.
Albhalā > Aubel (1141-78 Albela): albh- ‘wit’.
Leukā in nederzettingsnaam Leukition > Leuhithja > Lauw, Lowaige (1146 Lude, 1197 Leweqe).
Jatiā > Jabeek (1144 Iabeche): ajet- ‘glanzend’?
Iturnā > Itter (1200 Ittera): ajet- ‘glanzend’?
Udharā > Diets-Heur (vroeger Odera): awedh- ‘glanzend’?
Masā > Mosā > Maas = Meuse (52 v.C. Mosa, 10de Masa): mas- ‘energiek’.
Masikā in nederzettingsnaam Masikawon > Mesch = Mèhawe.
Waramā in nederzettingsnaam Waramion > Werm (1146 Werme, 1171 kopie 13de Weremmia): wer- ‘draaien’.
(S)waramā > Borgworm = Waremm (1139 kopie 13de Woromia, 1220 Waremia), ook in Korsworm ‘korte Waramā’.
Tirisanā > Dilsen (± 365 kopie 13de Feresne, 1062 vals eind 11de Thilesna): tei-r- ‘modder’.
Tamarā > Demer (908-15 kopie 14de Tamera): tem- ‘donker’.
Lumanā > Lummen (1200 Lumna): leu-m- ‘modder’.
Marasanā > Meerssen (888 kopie ± 1191 Marsna): mer- ‘donker’ moerassig’.
Malarā in nederzettingsnaam Malarition > Meldert (1183 Meldert): mel- ‘donker, moerassig.’

Een tweede grote groep prehistorische nederzettingnamen is afgeleid van persoonsnamen. Voorbeelden:

Peresinos in Peresinion > Vorsen = Fresin: per- ‘uitstekend’ of ‘lief’.

Kanarikiños in Kanarikiñōs > Hendrieken (1079 kopie ± 1700 Hendrekines): kan- ‘schitterend’.

Kanakos in Kanakion > Henis (1186 Heniz, 1224 Hanis).

Ghanikos in Ghanikion (of Gallo-Romeins Ghaniaco?) > Genk (1140 Geniche).

Kappinos in Kappinion > Heppen (830 kopie 10de Happennia): kap- ‘uitstekend’.

Karedhinos in Karedhinion > Hern (1194 Herdene): kar- ‘uitstekend’ of ‘schitterend’

Karetinos in Karetinōs > Hartinas Herten BL (1200 Hertinis).

Karetarikiños in Karetarikiñōs > Koretorikiñōs > Koretorikias > Kortessem (741 kopie 11de Curtriccias).

Kario-waldhos in Kariowaldhion > Koriowaldhion > Heerlen (± 300 kopie 8ste Coriovallum, ± 365 kopie 13de Cortovallio, ± 1050 kopie eind 11de Herla):

kar- ‘uitstekend’ + waldh- ‘sterk’.

Katu-walos in Katuwalion > Heel (± 365 kopie 13de Catualium, 1144 Hethele): katu- ‘lief’ + wal- ‘sterk’.

Lunikinos in Lunikiñōs > Lontsen (1076 Loncins): leu-n- ‘lief’.

Ruminos in Ruminion > Rummen (1139 kopie 13de Ruminium): reu-m- ‘uitstekend’?

Maghulinos in Maghulinōs > Magulinas > Mechelen-aan-de-Maas (1139

Magelinis, Machlinis): maghu- ‘kind’.

Meusinos in Meusinion Mūsinion > Muizen: meu-s- ‘lief’.

Melinos in Melinion (1146 Milina): mel- ‘geel’ (of waternaam)?

Malikiños in Malikiñōs > Molikiñōs > Mulken, Tongeren (1223 Mokines): mal- ‘uitstekend’.

Waledhinos in Waledhinion > Wellen (1158 Wellene): waledh- ‘sterk’.

Waletinos in Waletinion > Welten, Heerlen (1154 kopie 1157 Welltene).

Sekkinos in Sekkinion > Zichen (1139 Sechene): sek- ‘sterk’ of ‘uitstekend’.

Sweskos in Swesikantion > Zussen (1139 Susgene, 1147 kopie 13de Sescant, 1154 kopie 13de Scanz): swes- ‘kind, eigen’.

Tenslotte is er een kleine groep prehistorische nederzettingsnamen blijkbaar afgeleid van een adjectief af een appellatief, bv.:

Dheurakion > Dhūrakion > Duras (1103 Duraz): dheur- ‘uitstekend’ of ‘sterk’.

Aluston > Aalst (1107 kopie 13de Alost): aleu- ‘wit’.

Mulankion resp. Mulanghion > Moelingen = Mouland (1105 kopie 13de Mulanz, 1108 Mulance, 1157 Mulingia): meu-l- ‘lief’.

Een eerste algemene vaststelling is dat, zoals elders ten noorden van Ardennen en Eifel, exclusief Keltische fonetische kenmerken ontbreken. De meest opzichtige exclusief Keltische evolutie is die van p naar h, welke h vervolgens wegvalt. In Limburg is de p overal bewaard of tot f geermaniseerd.

Een tweede algemene vaststelling is dat Limburg, zoals de meeste overige gewesten ten noorden van Ardennen en Eifel, een eerste germanisering gekend heeft toen de Germaanse consonantverschuiving naar haar einde liep. De consonanten p t k zijn immers meestal tot f th ch verschoven, vooral aan het woordbegin. In suffixen zijn p en k echter doorgaans, t soms onverschoven gebleven. Voorbeelden:

p blijft in Apinā > Epen en in het suffix -apa, doch verschuift tot f in Peresinion > Vorsen, Palamion > Velm, Palaniā > Veulen, Pūrā > Voer, Tapinis > Teuven.

t blijft in Tapinis > Teuven (hoewel deze t ook uit th kan teruggekeerd zijn ingevolge Romaanse klankevolutie), Iturnā > Itter, Karewition > Rutten, doch verschuift tot th in Tamarā > Demer, Tirisnā > Dilsen, Katuwalion > Heel, Gharasamitōs > 1064 Grusmithis > Gorseem, Leuketion > Lauw, Malarition > Meldert.

k blijft in Kandhā > Kanne, Kalisā > Kelsbeek, Karetarikios > Kortessem, Cisindria en in het suffix -ak-, bv. Karikā > Herk, doch verschuift tot h in Kanakion > Henis, Kanakiēn > Eis, Kanarikinōs > Hendrieken, Kappinion > Heppen, Karetinōs > Herten, Karedhinion > Hern, Karikā > Herk, Karikisā > Heks, Karewition > Rutten, Kariowaldhion > Heerlen, Katuwalion > Heel, Leuketion > Lauw.

Een zelden tot uiting komend Germaans fonetisch verschijnsel is een voorkeur voor a (bv. Maas, Heerlen), in tegenstelling met de substraattaal, die voor of na labiaal, nasaal of liquida, soms ook voor of na een andere consonant, een tendens a > o vertoont. Meestal heeft het Germaans deze secundaire o overgenomen.

Nog een Germaans kenmerk is de evolutie, in veruit de meeste nederzettingenamen, van de meervoudsuitgang -ōs tot -as. Deze -as is bij latere romanisering als een vrouwelijke meervoudsuitgang gereïnterpreteerd geworden. Zonder Germaans tussenstadium werd -ōs tot -os geromaniseerd, bv. in de naam Lontsen.

Het taalmateriaal op zichzelf biedt geen houvast voor de datering van de eerste germanisering.. Uit Caesars mededeling dat de Atuatici het laatst aangekomen volk waren en een achterhoede vormden van de Cimbri en Teutoni, mag evenwel afgeleid worden dat de eerste germanisering denkkelijk gebeurd is in de tweede eeuw v.C., wellicht met inbegrip van de onmiddellijk daaraan voorafgaande eeuwen.

De verovering van Gallië door Caesar leidt de romanisering in. Morfologisch komt deze in de Noordgallische toponymie vooral tot uiting in het nederzettingenaansuffix -iaco. De aan dit suffix voorafgaande persoonsnaam behoort in Limburg meestal tot de substraattaal, bv.

Ghiminos in Giminiaco > Gemmenich (1042 kopie ± 1191 Giminiaco) bij gheim- ‘lief’, Sennos in Senniaco > Zinnich, Teuven (1147 Sinneche) bij sen- ‘sterk’, Ghallos in Galliaco > Gellik (1096 Gelleke) bij ghal- ‘sterk’, Ghabharos in Gabariaco > Geverik, Beek, bij ghabhar- ‘sterk’, denkkelijk ook Ghawadhos in Gawadiaco > Jeuk = Goyer (1125 Goei, 1188 Joke) ij gheu- ‘uitstekend’ en misschien in Montiniaco > Montenaken (1174 Montaigney, 1216 Montenaken) indien uit Mantinos, met nasaal infix bij matu- ‘schitterend’.

Latijnse appellatieven zijn in de Gallo-romeinse toponymie veeleer zeldzaam, bv. trāiectus ‘oversteekplaats’ > Maastricht, in Limburg denkkelijk ook Wijler en Wilderen uit vīllāre

Fonetisch is de romanisering vooral herkenbaar aan de assibilering van k tot tsj voor e, i of j. Deze assibilering lijkt in de 4de eeuw te mogen gedateerd worden.

In Zuid-Limburg overweegt assibilering, nb. Dhūrakion > Duras, Cisindria, Kanakion > Henis, Karetarikiōs > Kortessem, Kanakiōn > Eis Lunikinōs > Lontsen. Niet geassibileerd werd de k in Kanarikinōs > Hendrieken, Malikinōs > Mulken en in Genk indien uit Ghanikion.

Op de romanisering volgt in de 4de - 5de eeuw de tweede germanisering. Kenmerkend voor het Frankisch-Romaanse menggebied in Noord-Gallië in vroegmerovingische tijd zijn de hybridische nederzettingnamen op -iacas. Ze zijn doorgaans afgeleid van een Germaanse persoonsnaam, bv. in Limburg Hluthiniacas > Lanaken (1141 kopie 1157 Luthenachen). Een persoonsnaam uit de substraattaal schuilt daarentegen in Sippenaken uit Kippiniacas, bij keibh-, keip- ‘heftig’, daarenboven met Romaanse assibilering, en in Slenaken uit Sladiniacas, bij sladh- ‘vurig’. In Beutenaken onder Slenaken, uit Butiniacas, Etenaken onder Wyler uit Atiniacas en Harles onder Vaals uit Hariliacas, dit laatste met Romaanse evolutie in merovingisch-karolingische tijd, kan de persoonsnaam zowel Germaans als uit de substraattaal herkomstig zijn.

De tegenhanger in zuiver Germaans gebied van de namen op -iacas vormden die op -ingum, datief meervoud. Ook deze zijn in algemene regel afgeleid van een Germaanse persoonsnaam, bv. Hoepertingen uit Hugaberthingum. Opnieuw is, in Limburg, een niet onbelangrijk percentage van deze persoonsnamen herkomstig uit de substraattaal.

bv. Aredingum > Ordingen (1192 Ardingen) bij aredh- ‘uitstekend’, Katingum > Ketsingen onder Berg bij kat- ‘lief’, Kitisingum > Sitsingen onder Romershoven bij keit- ‘lief’ of ‘schitterend’ met Romaanse assibilatie, Papingum > Pepingen onder Mechelen-Bovelingen (1224 Pepingen) bij pap- ‘kind’, Pidaringum > Piringen bij peidh- ‘uitstekend’, Plaitingum > Vlijtingen (1165-71 Fleitingis) bij pleit- ‘lief’, mogelijk ook Rikisingum > Riksingen.

Het Germaanse naamtype op -ingum is bijzonder productief in gebieden welke in prehistorische tijd gekenmerkt werden door talrijke namen op -ankon, -anghion en dergelijke (Limburg, Luxemburg, Lotharingen enz.). Daarenboven zijn sommige namen op -ingum, bv. Moelingen, zeker germanisering van namen op -ankion, -inghion en dergelijke. Op grond daarvan vraagt men zich af of, althans in Noord-Gallië, bedoeld prehistorisch naamtype niet in hoge mate bepalend is geweest voor de productiviteit van de namen op -ingum en of misschien niet heel wat meer namen op -ingum germanisering van namen op -ankon, -inghion en dergelijke.

Anderzijds moeten we wel degelijk rekening houden met het voortbestaan van prehistorische persoonsnamen tot in de 7de-8ste eeuw, zoals blijkt uit hun sporadisch voorkomen in namen op -inga hofum.

Dit is zeker het geval in Kutttekoven, uit Kottinga hofum (kat- ‘lief’), denkkelijk ook in Mettekoven uit Mattinga hofum (matu - ‘schitterend’).

Denkelijk heeft zich in of omstreeks de 8ste-9de eeuw in het Germaans-Romaans menggebied geleidelijk een taalgrens gevormd. In Limburg handhaafde het Romaans zich echter geruime tijd in twee taaleilandjes: de streek van Sint-Truiden in het westen, die van Aken en Vaals in het oosten.

In de streek van Sint-Truiden blijkt dit uit namen als Gorsebroel (1136 kopie midden 12de Gursumdrul), een Romaans diminutief van Gorse; Metseren (1136 kopie midden 12de Mecerin, Meceres), uit macerias ‘muren’, ‘puin’; Runkelen (1108 Runchirs) uit rumicārias ‘braambosje’; Zepperen (784-91 kopie 10de Septimburias) ‘zeven koten’.

Bijzonder levenskrachtig was het Romaanse taaleiland van Vaals en omgeving. Te Vaals constateerden we reeds Romaanse klankevolutie in het toponiem Harles uit Hariliacas. Romaanse namen uit de vroege Middeleeuwen zijn verder o.m. Vaals zelf (1041 Vals) uit valles ‘dal’, Lemiers onder Vaals (1208 Lumirs, 1216 Lumires) uit lumārias bij het substraatwoord lum- ‘modder’, Kartiels onder Wiler uit cortiles, namen op -ētum zoals Bellet onder Vaals uit betuletum ‘berkenbosje’, Holset onder Vaals uit hulisētum ‘plaats waar hulst groeit’, Terblijt onder Berg uit tremulētum ‘plaats waar trilpopulieren groeien’, Terziet onder Wittem uit rausētum ‘plaats waar riet groeit’. Aan de overkant van de rijksgrens o.m. Seffent onder Laurensberg (896 kopie ± 1191 Septem fontes) ‘zevenbronnen’. De jongste Romaanse klankevolutie (ei > oi, eind 11de eeuw) vertoont Simpelveld (1137 kopie 1157 Simplevei, 1155 kopie 13de Senplovoir), blijkbaar een naam op -ētum doch met onduidelijke etymologie.

Maurits Gysseling

J. Cajot: Nieuwe taalgrensvorming aan de oostgrens. In hoeverre is de Nederlands-Duitse staatsgrens tot taalgrens aan het evolueren?

De studie waarvan ik u hier een uittreksel ga voorstellen, is een dialectologisch onderzoek naar de invloed van politieke en cultuurtaalgrenzen op de Germaanse dialecten in een gebied bij de Germaans-Romaanse taalgrens.⁽¹⁾

Mijn onderzoeksgebied strekt zich uit over 86 plaatsen en over fragmenten van 4 maten: van B-Eisden, NI-Sittard en D-Tüddern in het noorden tot L-Clervaux en D-Dasburg in het zuiden. Binnen het oongresthema van vandaag past uiteraard alleen maar de behandeling van de Nederlands-Duitse staatsgrens zoals die door het verdrag van Wenen in 1815 werd vastgelegd.

De diatopische structuur van ons Nederlands-Duitse onderzoeksgebied is dank zij de werken van o.a. Frings, Welter, Boileau, Goossens, Stevens en Dols vrij goed gekend. Deze is vooral het resultaat van een zuid-noord-beweging van Hoogduitse en van een oost-west-beweging van Ripuarische (Keulerlandse) karakteristieken, ofschoon in een aantal gevallen ook Nederfrankische of Nederfrankisch-Nederduitse innovaties tot ver in ons huidig onderzoeksgebied doordrongen zijn. Op geen enkele kaart treedt daarbij de Nederlands-Duitse grens als dialectgrens te voorschijn. De dialectindeling, zoals die uit de vakliteratuur blijkt, had echter in eerste instantie oog voor reflexen van oudere cultuurstromingen en berust hoofdzakelijk op de meer stabiele taalbouwsels (klanken en vormen), die tussen de 12e en de 17e eeuw hun beslag hebben gekregen. Systematisch onderzoek naar isoglossen die met staatsgrenzen of grenzen tussen de verspreidingsgebieden van twee cultuurtalen samenvallen, had wel al resultaat opgeleverd; ik vermeld hier mijn artikel over de Belgisch-Nederlandse rijksgrens in de buurt van Maastricht⁽²⁾ en de dissertatie van Ludger Kremer over het Oostnederlands-Westfaalse grensgebied⁽³⁾.

De vragenlijst waarmee de eerste verkennende enquêtes werden gehouden bevatte ca. 1 000 begrippen. Gaandeweg groeide mijn kennis van de plaatselijke toestand, en werden er woorden toegevoegd en andere weggelaten; uiteindelijk zijn in alle (86) plaatsen tenminste dezelfde 690 begrippen geëncyclopediseerd. Per plaats werden gemiddeld 3, 5 informanten ondervraagd.

I. De isoglossenvormende functie van de Nederlands-Duitse grens

1. Ruimtelijke structuur van de lexicale tegenstellingen.

Met de Nederlands-Duitse grens valt het geografische verloop van 379 lexicale tegenstellingen samen.

1.1.

voor 195 begrippen is de staatsgrens de oostgrens van een homogeen Nederlands en de westgrens van een homogeen Duits woordareaal.

Voorbeeld: kaart 1: pyjama.

1.2.

in 4 gevallen is de staatsgrens de oostgrens van het verspreidingsgebied van een uitdrukking waarvoor in het Duitse gebied geen semantisch congruent of stilistisch-syntactisch equivalent heteroniem bestaat.

Voorbeeld: kaart 2: chinezen ‘een Chinese maaltijd gebruiken’.

1.3.

op 4 kaarten is de staatsgrens de westgrens van het verspreidingsgebied van een woord waarvoor er in het Nederlandse gebied geen equivalent bestaat.

Voorbeeld: kaart 3: Fahne ‘alkoholgeur’.

1.4.

voor 163 begrippen vormt de Nederlands-Duitse staatsgrens de oostgrens van een westelijk (Nederlands-Limburgs) woordareaal, maar verloopt de westelijke isoglosse van het oostelijk areaal over Nederlands-Limburg; in deze gevallen is in (een gedeelte van) Nederlands-Limburg synonymie ontstaan. Zulke synonymie bestaat 164 keer in Vaals (Va), 117 keer in Kerkrade (Ke), 85 keer in Bocholtz (Bo), 46 keer in Simpelveld (Sd), 36 keer in Vijlen (Vi), 23 keer in Wanbach (Wb), 17 keer in Mechelen (Mc), 12 keer in Heerlen (Hl) en Schinveld (Sh), 10 keer in Slenaken (Sl), Gulpen (Gu) en Sittard (Sa), 8 keer in Mheer (Mh), en Schimmert (Sm), 7 keer in Valkenburg (Vb) en Geleen (Ge), 6 keer in Eijsden (En), 5 keer in Stein (St), 4 keer in Bunde (Bd), en 3 keer in Maastricht (Ma).

Voorbeeld: kaart 4: metselaar.

1.5.

bij 12 begrippen valt de Nederlands-Duitse staatsgrens samen met de westelijke isoglosse van een Duits heteroniem, maar verloopt de oostelijke grens van het Nederlandse woord over Duits grondgebied. Op die manier is 11 keer synonymie ontstaan in Tüddern (Tü) en Susterseel (Sü), 4 keer in Ubach (Up) en 3 keer in Gangelt (Ga), Geilenkirchen (Gk), Merkstein (Ms) en Aken (Aa).

Voorbeeld: kaart 5: diepvriezer.

2. Standaardtalige identificatie van de woordvormen die een met de staatsgrens samenvallende isoglosse vormen.

De Nederlands-Limburgse benamingen stemmen overeen met het algemeen Nederlands taalgebruik: aan Duitse kant beantwoorden de taalverschijnselen wier westelijke begrenzing met de staatsgrens samenvallen, aan de actuele Duitse standaardtaal. Deze taalvormen zijn ofwel aan de respectieve cultuurtaal ontleend, ofwel wordt hun gebruik door het moderne Nederlands resp. Duits ondersteund.

3. Diachronische ontstaanspatronen van de woordgeografische tegenstellingen.

3.1.

In het Nederlandse onderzoeksgebied zijn 4 Nederlandse en in het Duitse deel 4 Duitse uitdrukkingen overgenomen - niet om een nieuw begrip te benoemen, maar om een bestaand stilistisch-semanticus genuanceerder of syntactisch verschillend te benoemen.

Voorbeeld: kaart 2: chinezen en 3 Fahne.

3.2.

In 183 gevallen kon aan de hand van historisch dialectmateriaal het oudere taallandschap gereconstrueerd worden of wordt het begrip door een variabele benaming uitgedrukt: uit de taalpragmatische verhouding tussen de synoniemen (of realisatie-types van de variabelen) kan de richting van de taalgeografische verschuiving afgeleid worden. Hier kan dus de vraag beantwoord worden volgens welke patronen de dialecten aan beide zijden van de staatsgrens concreet uit elkaar groeien.

3.2.1.

Op 128 kaarten wordt in Nederlands-Limburg een bij het Duits aansluitend heteroniem geleidelijk door een Nederlands lexeem verdrongen.

Voorbeeld: kaart 4: metselaar. Het Duitse woordtype wordt in Oost-Limburg vervangen.

3.2.2.

Bij 18 begrippen wordt in het Duitse gebied een bij het Nederlands aanleunend woordareaal door een expansief Duits leenwoord aangetast.

Voorbeeld: kaart 5: diepvriezer. Het Nederlandse woord moet in Duitsland wijken voor het Duitse heteroniem.

3.2.3.

13 keer wordt een oudere - meestal gemeenschappelijke taalvorm aan weerskanten van de grens vervangen: in Nederlands-Limburg door een Nederlands, in Duitsland door een Duits woord.

Voorbeeld: kaart 6: huwelijksreis. Bruidsreis wordt door huwelijksreis en Hochzeitsreise verdrongen.

3.2.4.

Op 10 kaarten blijkt dat een gemeenschappelijk ouder heteroniem aan twee kanten verdrongen wordt, waarbij het Duitse transferaat dat ook in Nederlands-Limburg binnengedrongen was, nu door het Nederlandse heteroniem tot aan de staatsgrens teruggedrongen wordt.

Voorbeeld: kaart 7: vroedvrouw. Vroedvrouw verdringt wijsvrouw en Hebamme; Hebamme verdringt (of heeft) wijsvrouw (verdrongen).

3.2.5.

Bij 14 begrippen is een Nederlands woordareaal van Duitse kant door een Duits leenwoord van de kaart geveegd; ook in het oosten van Nederlands-Limburg kan deze Duitse expansie geattesteerd worden. Onder recente Nederlandse invloed werd echter de (oude verdwenen of verdwijnende) Nederlandse taalvorm tot nieuw leven gewekt. In de meeste gevallen kon niet meer achterhaald worden of de primaire (Nederlandse) benaming in Oost-Limburg helemaal uitgestorven was en het huidige Nederlandse leenwoord dus tertiair is, dan wel of de primaire woordvorm recentelijk nieuw prestige gekregen heeft.

Voorbeeld: kaart 8: letter. Letter, dat vroeger ook in het Duitse gebied bestaan heeft, is in Nederlands-Limburg weer expansief geworden.

II. Regionale en tijdelijke verschillen binnen de gebieden.

1. Nederlands-Limburg

De omvang van het taalgoed dat Nederlands-Limburg met het Duits gemeen heeft staat in functie van twee variabelen: een ruimtelijke en een tijdelijke. De achteruitgang van de bij het Duits aanleunende taalvormen moet verklaard worden vanuit het prestige dat de Nederlandse cultuurtaal sinds het einde van de vorige eeuw in Oost-Limburg geniet.

1.1. Regionale differentiëringen (Kaart 9)

In het eerste gedeelte van deze lezing (I.1.) werd geconstateerd dat het aantal variabelen met een Nederlands en Duits realisatietype (het aantal gevallen van Nederlands -Duitse synonymie) in Nederlands-Limburg van west naar oost toeneemt. Deze getrapte of terrasvormige vermeerdering van oostelijke (Ripuarische of Hoogduitse) kenmerken is dank zij de onderzoeken van o.a. Frings, Van Ginneken,

Schrijnen en Welter reeds lang in de dialectologie bekend⁽⁴⁾. Zij kan- hoewel de beschreven taalverschijnselen niet even oud zijn - praktisch

geïllustreerd worden door de boog die door de Benratherlijn en en westelijk daarvan verlopende sagen-lijn beschreven wordt. Directe en belangrijkste veroorzaker van deze oostelijke penetratie is sinds de Middeleeuwen de stad Aken⁽⁵⁾.

1.2. Tijdsgebonden verschillen

Uit I.3 bleek dat het mogelijk is een chronologische stratificatie tussen de Nederlandse en de Duitse benaming van eenzelfde begrip aan te brengen in de OostLimburgse gevallen van synonymie. Daarbij was het Nederlandse synoniem in Limburg expansiever en van jongere datum dan het Duitse. In het nu volgend gedeelte van deze lezing zal getracht worden de definitieve vestiging van deze Nederlandse invloed enigszins te dateren.

1.2.1.

Mijn corpus bevat, wat Nederlands-Limburg betreft, geen Duitse benamingen meer voor begrippen die sinds de vijftiger jaren van deze eeuw bekend geraakt zijn, zoals bijvoorbeeld de balpen, de bandrecorder en de brommer.

1.2.2.

Onmiddellijk na de oorlog zijn er nog enige voorwerpen (bijvoorbeeld de ijskast) opgekomen die in Oost-Limburg ook een Duitse naam hebben ontvangen.

1.2.3.

Ongeveer 1/4 van de tussen beide wereldoorlogen ingevoerde begrippen uit mijn corpus heeft in Nederlands-Oost-Limburg (naast een Nederlandse) ook een Duitse naam gekregen, zo bijvoorbeeld de aansteker en de luidspreker. De overige begrippen komen uitsluitend voor onder een Nederlandse benaming, bijvoorbeeld de pyjama, de babybox, de centrifuge en de caravan.

1.2.4.

De auto werd tegen het einde van de 19de eeuw uitgevonden en is vooral sinds de twintiger jaren een massaproduct geworden. Ca. 3/4 van de in mijn corpus voorkomende autoonderdelen of verkeerstermen wordt door een Nederlandse taalvorm benoemd (bijvoorbeeld de antivries, de bumper, de koppakking, het tankstation en de vrachtwagen); voor ongeveer 1/4 van deze begrippen (bijvoorbeeld de koppeling

en de versnelling) komen in Oost-Limburg een Duitse en een Nederlandse benaming voor.

1.2.5.

De elektriciteitsvoorziening van de steden uit mijn onderzoeksgebied is tussen 1880 en 1890 begonnen; de meeste landelijke gemeenten hadden omstreeks 1925 elektrische stroom. De termen die verband houden met de elektrische basisuitrusting, zoals de elektricien, de kortsluiting, de schakelaar en het stopcontact zijn in Oost-Limburg Duits of

Duits en Nederlands. De meeste elektrische apparaten, die pas later ontstaan zijn daarentegen, hebben alleen de Nederlandse benaming ontvangen: bijvoorbeeld het elektrische scheerapparaat, de mikrofoon, de schrikdraad en de stofzuiger. Alleen de luidspreker en de ijskast hebben naast een Nederlandse ook een Duitse naam.

1.2.6.

Van de in mijn corpus aanwezige dateerbare begrippen die voor de eerste wereldoorlog in zwang gekomen zijn, worden er in de huidige Oostlimburgse dialecten 6 Nederlands (bijv. de vulpen, het statiegeld en de conservenblik) en 10 Nederlands-Duits benoemd (bijv. de fiets, het kunstmest en het station).

1.2.7.

Voor een aantal begrippen die op de school betrekking hebben of die men daar heeft leren kennen (bijv. Frans, geheugen, gezakt en vakantie) konden er nog Duitse namen aangetroffen worden: 21 maal in Vaals, 15 maal in Kerkrade, 9 maal in Bocholtz, 4 maal in Simpelveld en Vijlen, éénmaal in Waubach en Mechelen; van de begrippen uit mijn corpus die met de kerk verband houden (bijv. de consecratie, het doodprentje en het vormsel) komen er in Vaals nog 6 onder een Duitse benaming voor, in Kerkrade 4, in Bocholtz 3, in Vijlen en Waubach 2, in Simpelveld en Schinveld één.

1.3. Duits en Nederlands in Oost-Limburg.

De door mij beschreven getrapte toename van het Nederlandse element moet met de expansie van de Nederlandse cultuurtaal, die zich sinds de 19e eeuw in Limburg manifesteert, in verband gebracht worden. Uit een in 1937 (!) verschenen⁽⁶⁾ studie van Scherdin - hierbij rekening houdend met de kritiek van Kessen, Roukens en Goossens⁽⁷⁾ - blijkt dat Hoogduitse inscripties op grafstenen en grafkruisen in de 19e eeuw tot een lijn Schinveld-Heerlen-Slenaken (deze plaatsen inbegrepen voorkomen⁽⁸⁾). De oostwaarts schrijdende uitbreiding van de Nederlandse cultuursfeer valt samen met de intensivering van de plaatselijke steenkolenexploitatie en het openen van nieuwe mijnen die immigratie uit noordelijker gelegen Nederlandse provincies veroorzaakte en het Nederlandse element versterkte. De ontwikkeling naar het Nederlands en oriëntatie naar Nederland toe werd door de beide wereldoorlogen nog versneld. In Vaals, waar het Duits zich nog het beste had kunnen handhaven, moest het n.a.v. de tweede wereldoorlog zijn laatste domein

prijsgaven: in mei 1940 verdween het laatste spoor van de Duitse cultuurtaal uit de misviering van de hoofdkerk⁽⁹⁾.

2. Het Duitse gebied.

In vergelijking met het Nederlandse gebied heeft mijn onderzoek in Duitsland slechts een beperkt aantal variabelen met een bij het Nederlands en een bij het Duits aanleunend realisatietype aan het licht gebracht. Toch mag men het numerieke verschil dat er inzake synonymie tussen Tüddern/Süsterseel en de overige aan Nederland grenzende Duitse plaatsen significant noemen. Voor de begrippen Coca-cola, buitenband, diepvriezer, klaveren (aas, koning enz), merk, schroevendraaier, witlof en snelbinder hebben de Selfkantplaatsen Tüddern en Süsterseel naast de daar tegenwoordig bij voorkeur gebruikte Duitse benaming nog een secundaire die bij het Nederlands aansluit, maar in de beide plaatsen aan het verouderen is.

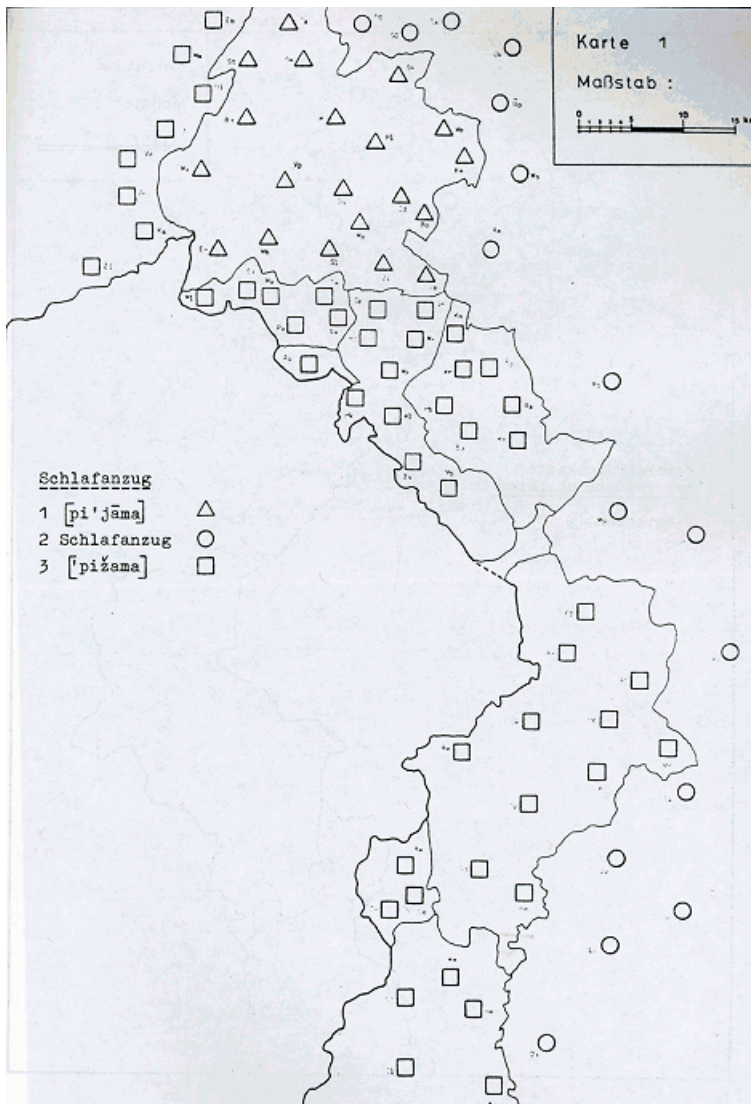
Deze acht archaïsmes kunnen onderverdeeld worden in taalvormen die recentelijk aan het Nederlands ontleend werden en in andere die in een groter deel van het Duitse taalgebied vroeger geattesteerd werden, maar daar nu in onbruik zijn geraakt. Tot de eerste groep behoren de begrippen Coca-cola, diepvriezer, witlof en snelbinder, d.w.z. zaken die in de naoorlogse periode in dit gebied (of überhaupt) verspreid werden. In deze periode (1949-1963) stond het Selfkantgebied onder Nederlands bestuur en had dit gebiedje in economisch en sociaal opzicht zich helemaal op Nederland (hoofdzakelijk op Sittard) moeten oriënteren⁽¹⁰⁾. Ook het woord buitenband mogen we tot de eerste groep rekenen omdat het vermoedelijk mee heeft kunnen genieten van de grote populariteit die Nederlandse fietsmerken in het grensgebied bezaten⁽¹¹⁾.

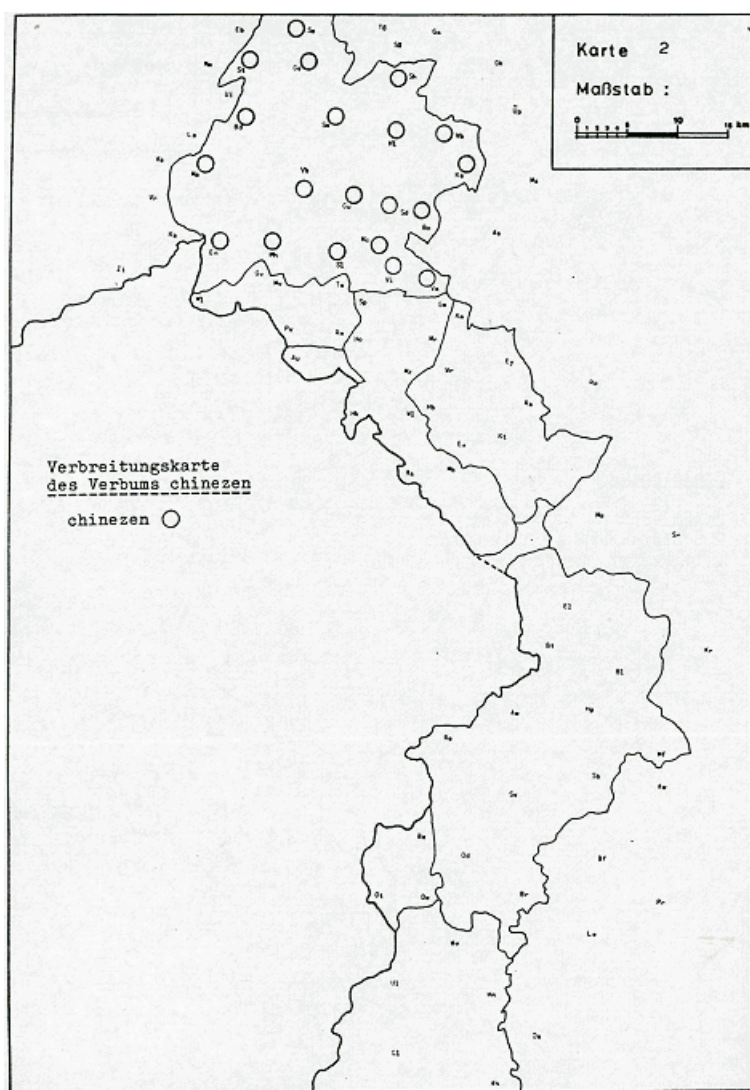
De tweede groep omvat de begrippen klaveren, merk en schroevendraaier, en duidt de Selfkant als conserveringsgebied; deze van zuid naar noord getrap toenemende resistentie tegenover zuidoostelijke innovaties bleek overigens reeds op de kaart van de Rijnlandse waaier. Positief uitgedrukt wordt de Selfkanter behoudsgezindheid door de Sittardse invloed veroorzaakt; een suggestief voorbeeld van de Sittardse invloedssfeer biedt Dols' kaartje met de verspreiding van de zgn. Sittardse diftongering⁽¹²⁾. Het feit dat het diftongeringsgebied vermoedelijk beter als relictenclave dan als vernieuwingsgebied geïnterpreteerd dient te worden, doet hier niet ter zake⁽¹³⁾.

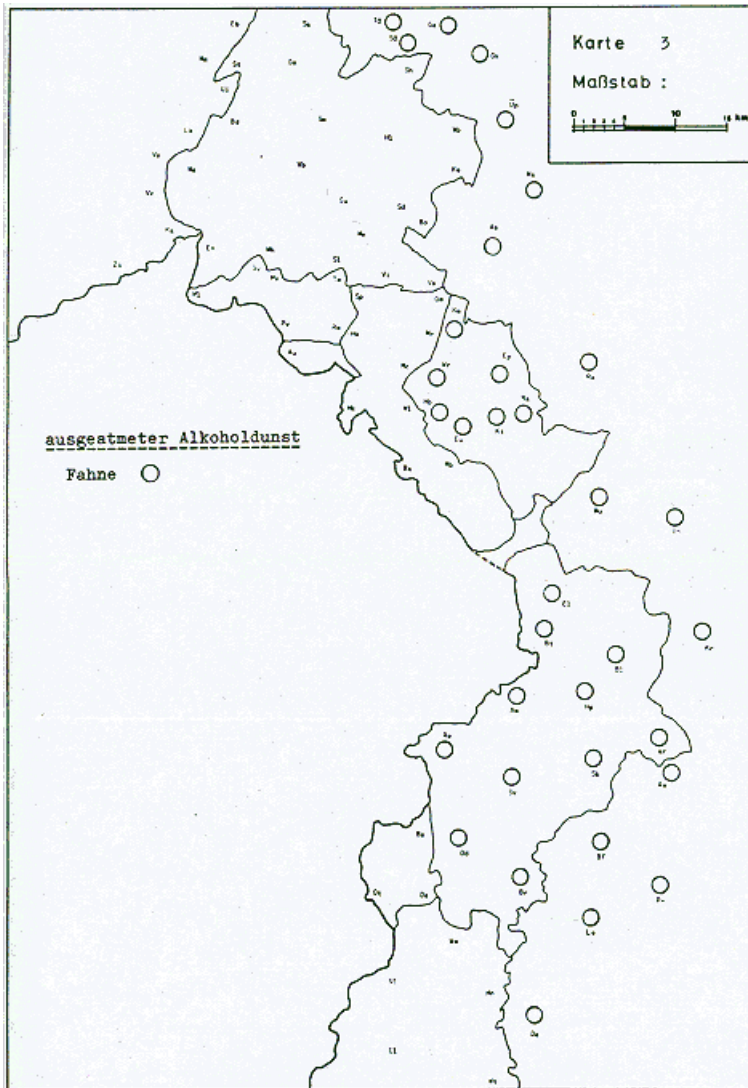
Besluit

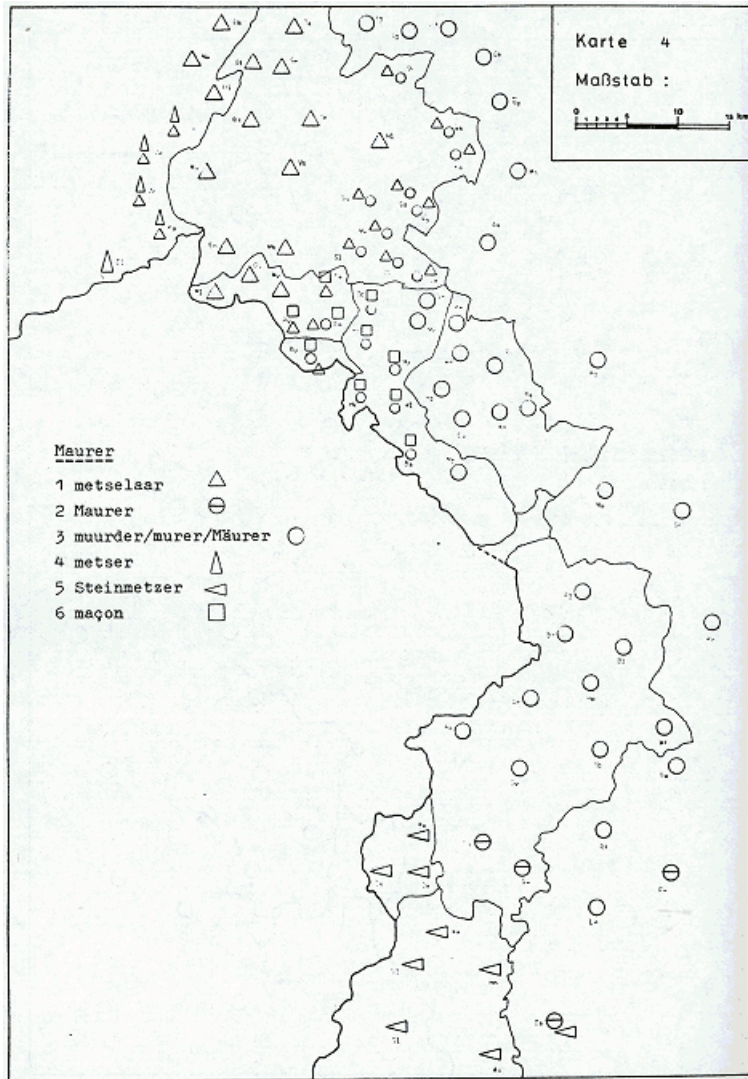
Sinds het vastleggen van de grenzen van de moderne nationale staat, i.c. sinds 1815, neigt de staatsgrens ertoe taalgrens te worden.

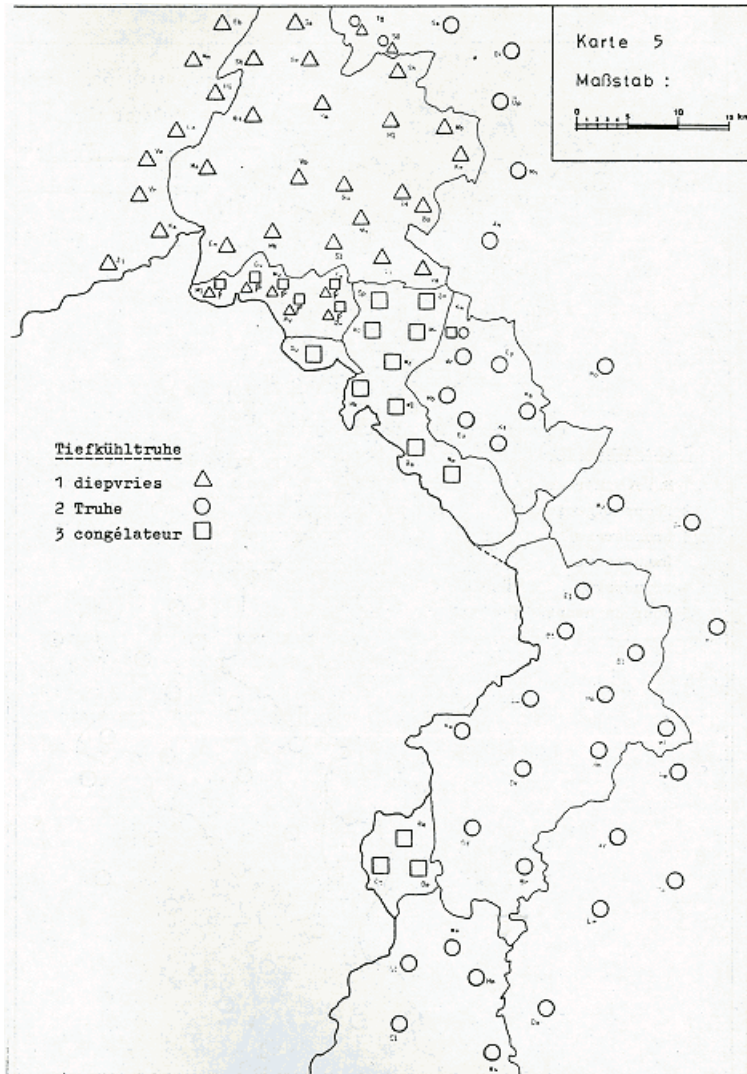
1. Door de staatsgrens is in Oost-Nederlands-Limburg gaandeweg een einde gekomen aan de rol van de Duitse cultuurtaal: de staatsgrens werd dus cultuurtaalgrens.
2. Door de dominante rol van beide cultuurtalen bij de dagelijkse communicatie veranderen de dialecten van Nederlands-Limburg in de richting van het Nederlands, terwijl de dialecten ten oosten van de grens naar het Duits toe groeien: de staatsgrens wordt dialectgrens.

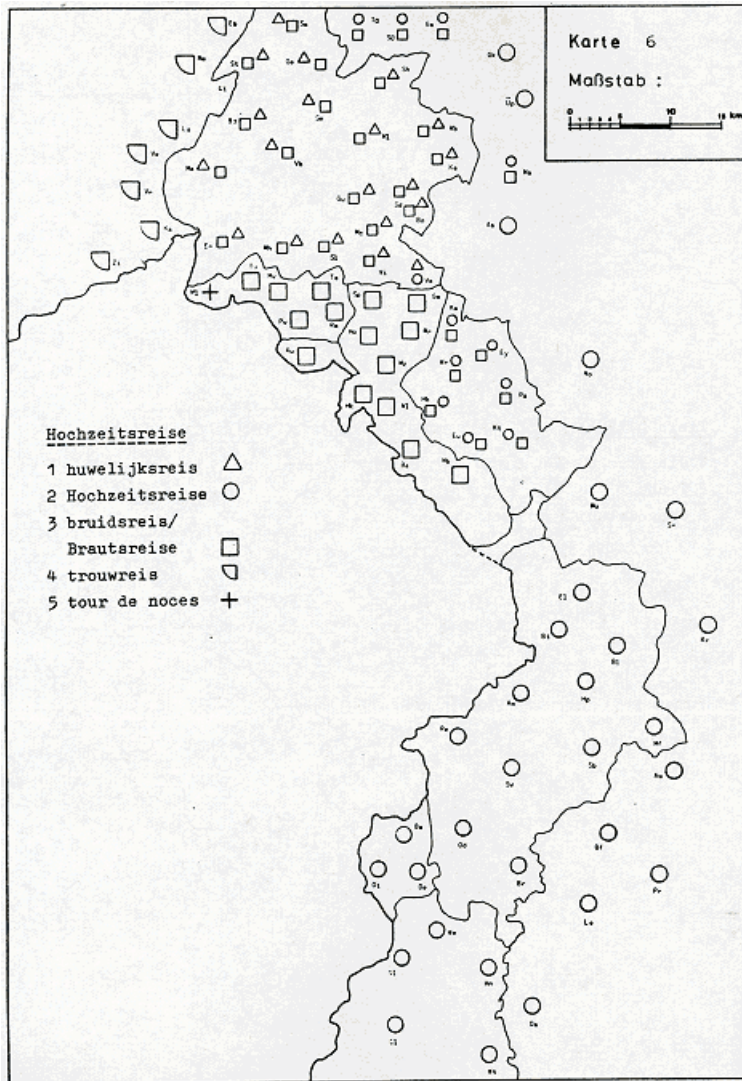
[Kaarten]

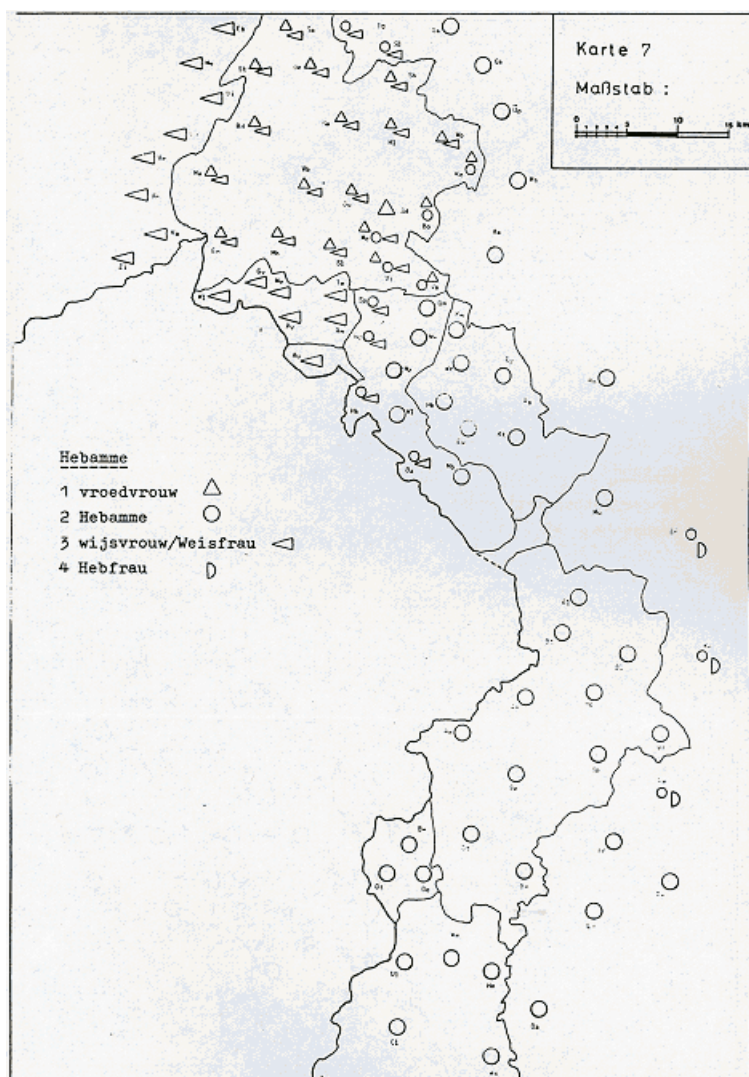

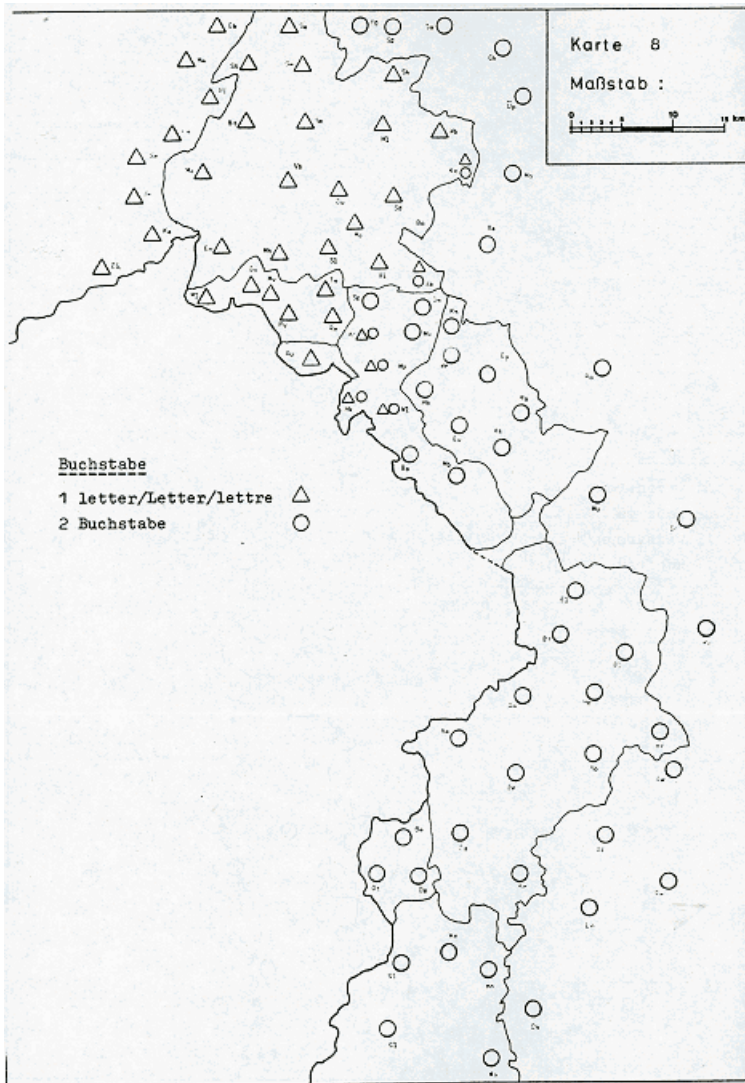

Eindnoten:

- (1) over enkele maanden aan de K.U.Leuven als dissertatie voor te leggen.
- (2) J. Cajot, 'De rijksgrens tussen beide Limburgen als taalgrens.' *Taal en Tongval* 29 (1977) 37-49.
- (3) L. Kremer, 'Grenzmundarten und Mundartgrenzen. Untersuchungen zur wortgeographischen Funktion der Staatsgrenze im ostniederländisch-westfälischen Grenzgebiet. 2 dln. Keulen-Wenen 1979.
- (4) Voor een overzicht van het onderzoek van dit gebied verwijs ik naar J. Goossens, 'Die Gliederung des Südniederfränkischen'. *Rheinische Vierteljahrsblätter* 30 (1965) 79-94.
- (5) A. Stevens, 'De evolutie van de Haspengouwse streektalen'. *Limburgs Haspengouw*. Tongeren 1951, 223-264.
W. Welter, *Die Mundarten des Aachener Landes als Mittler zwischen Rhein und Maas*. Bonn 1938.
- (6) G. Scherdin, *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg. Zur Wirtschaftsgeographie des Deutschen Westen* 5. Berlin 1937.
- (7) A. Kessen, 'Duitsche historiographie over Limburg'. *De Maasgouw* 49 (1939) 1-5.
W. Roukens, *De taal der Limburgers*. Nijmegen 1947, 40-52.

- J. Goossens, Wat zijn Nederlandse dialecten? Voordrachten gehouden voor de Gelderse leergangen te Arnhem 22. Groningen 1968, noot 35.
- (8) Scherdins bewering (p. 84) dat het Duits in Oost-Nederlands-Limburg ook onderwijstaal geweest is, wordt door Roukens (p. 48) heftig bestreden. Collega Kokkelmans uit Eys (gem. Wittem bij Vaals) deelt mij echter mee dat hij over inlichtingen beschikt die aantonen dat het Duits in de 19e eeuw in Simpelveld wel degelijk onderwijstaal geweest is.
  - (9) mij vanwege het parochiebestuur meegedeeld.
  - (10) zie K. Bischofs, Selfkant Grenzland. Geilenkirchen z.j.
  - (11) Kremer ib. I 203.
  - (12) W. Dols, Sittardse diftongering. Sittard 1953, 1-12.
  - (13) De oostgrens van Dols' kaartje is getekend op basis van Th. Frings, Studien zur Dialektgeographie des Niederrheins zwischen Düsseldorf und Aachen. Deutsch Dialektgeographie V. Marburg 1913, 43; zijn westgrens berust op eigen onderzoek. Beide grenzen zijn in tegenspraak met door mij tussen 1977 en 1980 verzameld materiaal, dat voor Gangelt en Schinveld uitsluitend monoftongische reflexen van wg. $\bar{e}/eo/\bar{o}$ en voor Tüddern en Süsterseel alleen voor r^- diftongen attesteert. In de loop van de laatste 70 (Frings) of 40 (Dols schreef zijn werk tussen 1942-1944) moet het diftongeringsgebied bijgevolg kleiner geworden zijn.